

VALTER LANG

**PRONKSIAEG JA VANEM RAUAAEG
EESTIS**

Tartu 2007

Sisukord

Sissejuhatus

Esimene peatükk

Eelduste väljakujunemine agraarühiskonna tekkeks (vanem pronksiaeg)

- Asustus ja majandus vanemal pronksiajal
 - Asulakohad
 - Hilised kivikirved
 - Õietolmudiagrammid
 - Esimene maahõive
- Ühiskond ja kultuur
 - „Epineoliitiline kultuuritus“
 - Prestižesemete vahetus
 - Vanimad metallesemed
 - Importesemete sotsiaalne taust
 - Keskus – perifeeria suhted
- Kokkuvõte

Teine peatükk

Asulad ja asustus nooremal pronksiajal ja vanemal rauaajal

- Avaasulad
- Suletud asulad
 - Kindlustatud asulad
 - Iru
 - Asva
 - Ridala
 - Narva Joaorg
 - Kindlustatud asula ja nende kontekst
 - Mäepealsed asulad
 - Varased ringvallid
 - Kaali
 - Võhma ja Pidula
 - Massu, Päalda, Lipa
- Asustuse areng Eesti erinevates osades
 - Loode-Eesti
 - Kirde-Eesti
 - Kesk-Eesti
 - Kagu-Eesti
 - Edela-Eesti
 - Saared ja Lääne-Eesti
- Kokkuvõte

Kolmas peatükk

Põllumajandus ja käsitöö nooremal pronksi- ja vanemal rauaajal

- Maaharimine ja karjakasvatus
 - Maakasutussüsteemid
 - Põllukivihunnikute väljad
 - Kamberpõllud
 - Balti põllud
 - Kelti põllud
 - Põllumajanduses kasutatud tööriistad
 - Adrad
 - Sirbid
 - Jahvekiivid
 - Vilja- ja koduloomakasvatus arheoloogiliste leidude ja suiradiogrammide andmetel
 - Maakasutussüsteemid ja ühiskond
- Metallitöö
 - Pronksitöö
 - Kohaliku pronksivalmistamise algus
 - Pronksikaubanduse võrgustik nooremal pronksiajal
 - Pronksitöö eelrooma ja rooma rauaajal
 - Rauatöö
 - Esimesed raudesemed
 - Esimesed rauasulatuskohad ja omatoodangu väljakujunemine
 - Raud ja ühiskond
- Muu käsitöö
 - Keraamika
 - Keraamika valmistamine
 - Keraamikastiilid
 - Rõivaste valmistamine
 - Rõivavalmistus tekstiilkeraamika põhjal
 - Rõivavalmistamisel tarvitatud esemed
 - Muud tööd
 - Puutöö
 - Luutööndus
- Kokkuvõte

Neljas peatükk

Kalmed ja matmisviis

- Kivikirstkalmed
 - Kivikirstkalmete levik
 - Kivikirstkalmete ehitus
 - Ringmüür
 - Kirst
 - Kirstu ja ringmüüri vaheline ala
 - Matmisviis kivikirstkalmetes
 - Hauapanused

- Ehted
 - Töö- ja tarbeesemed
 - Relvad
 - Kiviesemed
 - Keraamika
 - Kivikirstkalmete vanus ja päritolu
 - Laevkalmed
 - Kangurkalmed
 - Ilma ringmüüriga kangurkalmed
 - Ringmüüriga kangurkalmed
 - Kangurkalmete vanus, levik ja päritolu
 - Varased tarandkalmed
 - Kurevere tüüpi kalmed
 - Kõmsi tüüpi kalmed
 - Poanse tüüpi kalmed
 - Varased üksiktarandkalmed
 - Matmisviis varastes tarandkalmetes
 - Laibamatused
 - Põletusmatused
 - Hauapanused
 - Ehted
 - Töö- ja tarbeesemed
 - Relvad
 - Keraamika
 - Varaste tarandkalmete vanus ja päritolu
 - Tüüpilised tarandkalmed
 - Kirde-Eesti (Virumaa)
 - Loode-Eesti (Rävala)
 - Kesk-Eesti
 - Kagu-Eesti
 - Edela-Eesti
 - Lääne-Eesti ja saared
- Tüüpilised tarandkalmed: kokkuvõte
- Üksiktarandkalmed
- Tüüpiliste ja üksiktarandkalmete hauapanused
- Sõled
 - Ehtenõelad
 - Kaelaehetd
 - Käevõrud ja sõrmused
 - Töö- ja tarberiistad, vööosad ja relvad
 - Keraamika
- Bautakivikalmed
 - Maa-alused kalmed
 - Kokkuvõte

Viies peatükk

Inimene, ühiskond ja kultuur nooremal pronksi- ja vanemal rauaajal

- Inimene ja ühiskond asula- ja kalmeleidude põhjal
 - Inimene
 - Kollektiiv
 - Asustusvõrgu sotsiaalne struktuur
- Ühiskond ja kultuur
 - Keraamika stiilirühmad
 - Ehete (rõivastuse) stiilirühmad
 - Noorem pronksiaeg
 - Eelrooma rauaaeg
 - Rooma rauaaeg
 - Stiilirühmad ja sotsiaalsed rühmad
- Ühiskond ja usund
 - Usundiga seotud muistised
 - Kivikalmed ja nende ümbrus
 - Lohukivid
 - Suletud kultusekohad
 - Peitleiud
 - Usundi põhijooni
- Kauba- ja kultuurikontaktid nooremal pronksi- ning vanemal rauaajal
 - Transpordivahendid
 - Kontaktide suunad ja olemus
 - Noorem pronksiaeg
 - Eelrooma rauaaeg
 - Rooma rauaaeg
 - Kaubandus ja ühiskond
- Keskus – perifeeria suhted
 - Strukturaalsed muutused ühiskonnas nooremal pronksiajal
 - Eelrooma rauaaeg
 - Rooma rauaaeg
- Kokkuvõte

Kasutatud allikad ja kirjandus

Sissejuhatus

Käesoleva raamatu eesmärk on analüüsida ühiskondlikke, majanduslikke ja kultuurilisi protsesse tänapäevase Eesti alal pronksiajal ja vanemal rauaajal (18. saj eKr – 5. saj pKr). Nimetatud rohkem kui kahe tuhande aasta pikkune periood, mis järgnes kiviajale (u seitse tuhat aastat) ja eelnes keskmisele rauaajale (u 350 aastat), oli oluliste ja murranguliste arenguprotsesside ajastuks. Sel ajal leidis aset lõplik üleminek püügimajanduselt viljelevale majandusele, mis tõi endaga kaasa ulatusliku asustusnihke kättimiseks ja kalastamiseks sobilikelt kohtadelt põllumajanduslikele maadele. Seoses mainitud arengutega muutus üldine asustuslaad ning peamise asustusüksusena pääses valitsema viljelusmajanduslik talu. Samuti muutusid sotsiaalsed suhted, mis aitasid välja kujundada kihistunud ühiskondi, esialgu peamiselt Ranniku-Eestis, hiljem ka kõikjal sisemaal. Olulistest arengutest saab kõnelda kultuuris, seda nii materiaalses kui ka vaimses kultuuris. Vaatlusaluse perioodi lõpuks oli Eesti ala muutunud tundmatuseni sellega võrreldes, mis ta oli selle alguses.

Kronoloogiast

Raamatus käsitletav periood hõlmab kalendriaastates vahemiku u 1800 eKr – 450 pKr. Olgu rõhutatud, et siinses uurimuses kasutatakse radiosüsiniku dateeringute puhul nende päikeseaastatesse kalibreeritud 1-sigmalisi (68,2% tõenäosusega) väärtusi (kui just ei ole nimetatud teisiti)¹. Nimetatud 2250 a pikkune ajavahemik jaguneb lühemateks lõikudeks vastavalt varem välja töötatud periodiseeringule ja kronoloogiale (vt Lang & Kriiska 2001). *Pronksiaeg* on senise aktsepteringu kohaselt jagatud Eestis kaheks, vanemaks ja nooremaks pronksiajaks. Nende perioodide ajalised raamid on vastavalt u 1800–1100 ja 1100–500 eKr, mis vastavad Põhjala pronksiaja periodiseeringule (s.o I–III ja IV–VI periood). Vanem ja noorem pronksiaeg eristuvad Eestis väga selgelt, esimene paistab silma oma leiutühjuse ning teine rikkaliku ja mitmekülgse ainesega. Samas on just viimaste aastate jooksul, isegi selle raamatu kirjutamise ajal, hakanud ilmema asjaolusid, mis näitavad, et sotsiaalsed, majanduslikud ja kultuurilised arengud nooremale pronksiajale iseloomuliku ühiskonna suunas võisid alata juba paarsada aastat varem. See võib tulevikus anda põhjuse eristada ka Eesti pronksiajas nn keskmine periood. Kolmikliigenduse korral oleksid pronksiaja alaperioodid järgmised: varane pronksiaeg (1800–1300 eKr), keskmine pronksiaeg (1300–900 eKr) ja hilispronksiaeg (900–500 eKr). Käesolev käsitlus lähtub oma ülesehituses veel varasemast periodiseeringust, kuid selleks vajalikes kohtades on kasutatud ka mainitud kolmikjaotust koos vastavate nimetustega.

Vanem rauaaeg jaguneb kaheks perioodiks, millest kumbki koosneb omakorda kahest alaperioodist. *Eelrooma rauaaja* (500 eKr – 50 pKr) raames võib eristada varast ja hilist eelrooma rauaaga. Kuigi nimetatud alaperioodide arheoloogiline aines on selgelt erinev, ei ole nende omavaheline ajaline piir veel päris kindlalt paigas; olemasolevate

¹ Radiosüsiniku dateeringute kalibreerimisel on kasutatud arvutiprogrammi OxCal v. 3.10. Täheühend tt märgistab radiosüsiniku aastaid tänapäevast tagasi (ingl. *before presence, BP*).

andmete valguses näib see kõige kohasem olevat paigutada ligikaudu 3. sajandi keskpaika eKr. Samas ei ole võimatu, et mainitud piir nihkub tulevikus uute ja täpsemate dateeringute saamisel pisut hilisemaks. *Rooma rauaaeg* (50–450 pKr) jaguneb samuti kaheks, varaseks ja hiliseks rooma rauaajaks, omavahelise rajajoonega a 200 paiku. Johtuvalt rooma rauaaja kalmetele iseloomulikust kollektiivsest matmisviisist, kus üksikhaudu pole võimalik eristada ega täpselt dateerida, on ka nimetatud daatum suhteliselt ligikaudne. Perioodi lõpp on mõnevõrra paremini markeeritud nii muutustega kalmevormides kui ka materiaalses kultuuris.

Raamatust üldiselt

Nagu öeldud, lähtub käesoleva raamatu ülesehitus senisest periodiseeringust, mille kohaselt vanem pronksiaeg moodustab omaette ja seejuures suhteliselt leiuvaese ajastu. Seetõttu käsitletakse seda perioodi eraldi (esimeses) peatükis kui sissejuhatust nendele arengutele, mis pääsesid valitsema alates nooremast pronksiajast. Seevastu järgmisi arheoloogilisi perioode vaadeldakse sotsiaalsete, asustuslooliste, majanduslike ja kultuuriliste protsesside seisukohalt ühtsena. Tegu on varase agraarühiskonnaga, mida läbi noorema pronksiaja, eelrooma ja rooma rauaaja iseloomustab palju rohkem ühist kui erinevat, kuid mis teiselt poolt eristub selgelt nii eelnenud kui ka järgnenud ühiskondlikust korraldusest. Seetõttu analüüsitakse 2.–5. peatükis asustusloolisi, majanduslikke, kalmehituslikke, ühiskondlikke, kultuurilisi ja usundiloolisi arenguid perioodide ülesena, s.t neid läbivatena.

Töös puuduvad viited varasemale uurimisloole, sest seda on üksikasjalikult käsitletud sarja *Estonian Archaeology* esimeses köites (Lang 2006). Senise uurimistöõ üldistuste (nt Jaanits *et al.* 1982; Kriiska & Tvauri 2002) põhjalt on kerkinud aga rida probleeme, mille lahendamisele üritatakse järgnevatel lehekülgedel pöörata suuremat tähelepanu. Peamised neist on järgmised.

(1) Nagu teada varasemast ja nagu see ilmneb ka käesolevas töös, oli üleminek püügimajanduselt viljelusmajandusele nii Eestis kui ka kõikjal mujal Läänemere idaranniku maades erakordselt pikk ja aeglane. Mis olid selle aegluse põhjused ja milliseks kujunesid tagajärjed?

(2) Vanema pronksiaja kinnismuististe ja leiumaterjali, eriti metallesemete hulk on endiselt äärmiselt napp. Kas see on tollaste ühiskondade majanduslik, kaubanduslik või sotsiaalne probleem või hoopis vajakajäämus arheoloogilises uurimistöös?

(3) Valdav osa informatsioonist noorema pronksi- ja vanema rauaaja kohta pärineb endiselt maapealse ehitusega monumentaalsetest kivi kalmetest. Jättes siinkohal kõrvale probleemi, mis on seotud seesuguse teabe ühekülgisusest ja kallutatusest tulenevate ohtudega, on oluline lahata monumentide endi olemust ning nende rajamise põhjusi ja tagajärgi üldisemate ühiskondlike suhete taustal. Kas tegu on lihtsalt ordinaarsete matmispaikadega (nagu üsna hilise ajani üldiselt arvati), eliidi sotsiaalse manifestatsiooni vahenditega või kultusrajatiste ja rituaalse kommunikatsiooni vahendajatega? Milline roll monumentide püstitamisel oli kontrollitaotlustel mineviku, sotsiaalse mälu üle?

(4) Nooremal pronksiajal ja eelrooma rauaajal võib muististe levikus ja iseloomus märgata suuri erinevusi Eesti ranniku ja sisemaa vahel. Mida erinevus materiaalses kultuuris tähendas üldise kultuuri, majanduse, sotsiaalsete suhete ja asustuse seisukohalt? Kui rannik ja sisemaa olid kaks täiesti erinevat maailma, siis millest see lahknemine sai

alguse, mis olid selle põhjused? Või saab nende kahe piirkonna vahel esile tuua ka sarnaseid jooni?

(5) Lõpuks, kuidas tõlgendada meie arheoloogilises materjalis esinevaid ilminguid, mis üsna analoogilisel moel on teistes piirkondades esinenud juba hoopis varem? Kas on mingid üldised etapid, seaduspärasused – ja kui, siis milles konkreetselt on nende sisu – mida teatud tingimustel ühiskonnad läbivad, kusjuures nende käitumine jätab suhteliselt ühetaolisi jälgi? Või on analoogilised nähtused eri piirkondade eri aegade materjalis seletatavad igal konkreetsel juhul erisuguste – *ad hoc* – põhjendustega?

Probleeme ja küsimusi esineb mõistagi veel ridamisi ning nendel peatutakse selleks sobivates kohtades allpool. Johtuvalt asjaolust, et paljud küsimused ja teemad vajavad senisest erinevat või põhjalikumalt käsitlust, peatutakse neil raamatus ka mõnevõrra pikemalt. See võib tunduda häirivana siinse teksti – mis on ju mõeldud üldkäsitlusena – üldise ülesehituse ja homogeensuse seisukohalt, kuid on ilmselt vältimatu praeguse uurimisseisu juures. Käesolev raamat ei ole seega üldkäsitlus selle mõiste traditsioonilises tähenduses, pigem on tegu iseseisva uurimusega probleemidest, millest osa on seni analüüsitud põhjalikumalt, osa mitte.

Esiajaloo ja ajaloo üldkäsitluste üldlevinud iseärasus on ju seisnenud selles, et kümnetele ja sadadele üksikuurimustele (mis oma iseloomult, ainemahult ja teoreetilismetodoloogiliselt käsitlusviisilt on tohtu erinevad) toetudes esitada üldistatud nägemus, n-ö suur narratiiv mingi maa või/ja rahva kaugemast minevikust, tavaliselt kõige vanematest aegadest tänapäevani – seda eriti ajalooliste üldkäsitluste puhul. Põhjapoolse Euroopa „üldarheoloogiad“ hõlmavad tavaliselt ajastut pärast viimase mandrijää sulamist kuni kirjalike allikate valgustatud keskajani; teisisõnu: lisaks kindlale fikseeritud alguspunktile on ette teada ka lõpptulemus – ühiskond sellisena, nagu ta ilmub ajaloo areenile (või on seda tänapäeval). Autori ülesanne selliste üldkäsitluste koostamisel seisneb, ühelt poolt, varasemate üksikuurimuste läbitöötamises vastavalt oma ettekujutusele ja arusaamisele – „oma narratiivile“ – minevikust ning, teiselt poolt, olemasolevate tühikute täitmine (kuna iga vastatud küsimus toob tavaliselt esile terve rea uusi, vastamata probleeme, siis on kindlasti rohkem küsimusi-teemasid uurimata kui uuritud). Viimase puhul kasutatakse tavaliselt induktiivseid järeldamisi, loogikal või analoogial põhinevaid konstruktsioone, pahatihti ka üksnes „raudsest loogikast“, „tervest mõistusest“ või teleoloogilisest mõtteviisist dikteeritud oletusi. Selliselt istub arheoloog-üldkäsitluse autor korraga kahel toolil – neist üks on kohtumõistja kõrge troon, teine (muinas)jutuvestja järi.

Käesoleva töö autor ei himusta kumbagi tooli, talle on rohkem meeltnööda arheoloogi istematt avatud kaevandis. Seetõttu püütaksegi esiajaloole heita pilk just muististe ja kaevandite tasandilt, s.t uurimus on – nagu antropoloogiaski – suunatud üksikobjektidele (või nende rühmadele) ning neid iseloomustavatele konkreetsetele joontele, kuid eesmärgiks on nende kaudu üldistada mineviku inimkogemust. Käsitledes üht või teist muistist, muististe rühma, muinaseset või esemete rühma, on analüüsi eesmärgiks jälgida, mida nende abil või kaudu võib konkreetselt järeldada selle kohta, kuidas muistne inimene ja ühiskond endast aru sai „/.../ ja mida me seda mõistes võime mõista sotsiaalsest korrast, ajaloolisest muutusest või psüühika toimimisest üldiselt“ (Geertz 2003, 35).

Ei avatud kaevand ega ka kogu arheoloogiline andmestik tervikuna pole aga võrreldav avatud raamatuga, igatahes mitte seesuguse raamatuga, mis on valmis kirjutatud, millel on oma kindel algus, selge teemaarendus ja fikseeritud lõpp. Pigem – kui võtta eeskujuks Peeter Toropi (2005) võrdlus kultuurist kui mustandist – võib nii iga muistist kui ka suvalise kaevandi iga korrist vaadelda leheküljena mustandist. Ükski muistis pole oma meieni säilinud kujul see, milleks muistne inimene selle kavandas: tema algsete soovide ja teostuste kõrval leidub neis enamasti ikka ka „juhuslikku“, „ülearust“, mingite ideedega eksperimenteerimist, nii varasemate kui ka hilisemate inimpõlvede loomingut, samuti loodusprotsesside lisatud/hävitatud. Tähtsaim siinjuures on see, et kõik need kihistused on olemas selles muistises, sellel mustandi lehel (vrd Torop 2005). Uurides neid muistiseid, võib arheoloog oma kaevandi mistahes korrisel leida juba täielikult paljandunud ja korralikult välja puhastatud kuvasid, seal võib olla hävinud struktuuride jäänukeid, mingeid detaile alles järgmises korrises paiknevatest ehitistest, rida konstruktsioonidega seostamatuid üksikleide – aga samuti mälestusi kõrgemal asunud ja kaevamiste edenedes eemaldatud muistisest. Ja jällegi on tähtsaim see, et kõik need kuvad – ükskõik kui täiuslikul või fragmentaarsel kujul – on olemas antud lehel. Sama pilt mustandist avaneb lõpuks, kui maname silma ette oma praeguse ettekujutuse muinasajast: midagi sellest on juba „ammu teada“, s.t korralikult läbi kirjutatud, üsna paljut on aga alles skitsi või isegi ähmase eelaimduse tasemel – ja taas on oluline, et nad oleks olemas. Ka käesolevat teksti ei maksa seega võtta teisiti kui ühte järjekordset visandit või mustandit Meie Esiajaloo Suurest Raamatust – laskmata ennast häirida teadmisesest, et see päriselt ei valmi kunagi.

Ajastust üldiselt

Käesolev uurimus, nagu märgitud, analüüsib pronksi- ja vanema rauaaja ühiskondi praeguse Eesti territooriumil. Käsitluse geograafilised piirid on niisiis kunstlikud, paika pandud tänapäeva poliitiliste jõujoonte poolt. Ometi – isegi täna ja hoolimata poliitilistest piiridest – on Eesti nagu iga teinegi piirkond olnud alati vaid üheks nurgakeseks laiemas maailmas, seotud teiste analoogiliste kohtadega sadade tugevamate või nõrgemate riikidega. Oma tähelepanu fokuseerimisel ühele väikesele ja konkreetsele piirkonnale ei saa seetõttu meelest lasta selle seoseid laiema ümbritseva maailmaga. Ent isegi selle „laiema maailma“ piiritlemine ei ole filosoofiliselt võttes probleemitu, sest võimatu on öelda, kus see algas või lõppes. Varase metalliaja Eesti alade suhtes piisab aga ilmselt Euroopast ning enamikel juhtudel üksnes selle põhja- ja kirdepoolsest osast.

Esimesteks metallideks, mida Euroopas V aastatuhande teisel poolel ja IV aastatuhandel eKr kasutama hakati, olid vask ja kuld. Vaseaja (u 4500–2500 eKr) olulisemateks metallitöötlemise piirkondadeks Euroopas olid Balkan, Pürenee poolsaar ja Uurali piirkond Ida-Euroopas. Eestis levisid kõnealusel ajal neoliitilised kultuurid (tüüpiline ja hiline kammkeraamika, nõorkeraamika ja varane tekstiilkeraamika), ühtki vaseajale iseloomulikku metallet meil seni aga leitud pole. Samas on üksikuid Uurali vasest valmistatud esemeid avastatud küll põhjapoolsest Fennoskandiast (Halén 1996; Pesonen 1998), kõik tüüpilise kammkeraamika kultuuri kontekstis.

Pronksiajal, mida Euroopa erinevates piirkondades dateeritakse mõneti erinevalt – üldiselt ajavahemikuga 2500–800 eKr (Harding 2000, 1 jj) või ka 2300–500 eKr

(Kristiansen 1998, joon. 13) – leidsid aset tohutud ümberkorraldused majanduses, etnilistes ja sotsiaalsetes suhetes, usundilistes tõekspidamistes jne. Üks olulisemaid tolle ajastu arengutendentse seisnes kontaktide tihenemises erinevate piirkondade ja ühiskondade vahel, tänu millele ühes kohas tehtud avastused või tehnoloogilised uuendused levisid järjest kiiremini üle Euroopa. Kuid levisid mitte ainult tehnoloogiad ja materjalid, vaid küllalt tihti ka sellised mittemateriaalsed nähtused, nagu üldine elustiil, kombed, ideoloogia ja usund. Seetõttu – kuigi maailmajagu tervikuna jäi ka pronksiaja lõpul ning vanemal rauaajal suhteliselt heterogeenseks ja kirevaks nii etnilises, kultuurilises, sotsiaalses kui ka majanduslikus mõttes – tekkis üha enam ja enam seesuguseid nähtusi, mis suuremal või vähemal määral ühendasid kogu Euroopat, eristades seda samas muust maailmast.

Majanduslikku ja kultuurilist ühtlustumist seletavad uurijad peamiselt kahe teineteisega läbipõimunud nähtuse abil, millest üheks on keskus–tagamaa–ääreala dünaamika ja teiseks nn pronksiaja maailmasüsteem (vt nt Sherratt 1994; Kristiansen 1998; Lang 2000a, 27 jj). Mõlemad nähtused tuginesid hästi organiseeritud kontaktidevõrgule, mis järk-järgult hõlmas kogu Euroopat. See ulatuslik kontaktide võrk seletab pronksesemete – materiaalse kultuuri ühe silmapaistvama elemendi – suurt sarnasust üle kogu maailmajao. Kontaktid levisid peamiselt piki suuremaid jõgesid ja mererannikut. Põhjapoolset Euroopat ühendasid Kesk- ja Lõuna-Euroopaga nii Weser ja Rein läänest, Elbe ja Oder keskjoonelt kui ka Visla, Dnepr ja Dnestr idast, samas kui idalääne teljel oli kõige olulisemaks tuiksooneks Doonau. Lisaks nendele, Euroopa pronksiaja üldkäsitustes tavaliselt nimetatud ühendusteedele (vt nt Kristiansen 1998, 27 jj) ei tohi siinkohal unustada ka teisi, üldises kontekstis võib-olla väiksema tähtsusega, kuid Läänemere idaranniku maade jaoks siiski väga olulisi liiklemisteid. Üks neist, nn põhjatee kulges Ida-Euroopast Uurali ning Volga–Okaa piirkonnast Karjalasse ja Põhja-Skandinaaviasse, riivates ühe oma haruga ka Soome lahe lõunakallast. Märkimisväärne oli kahtlemata ka Väina veetee läbi Ida-Baltikumi, mille tähtsust kinnitavad arvukad selle kallastele rajatud pronksi- ja rauaaegsed muistised.

Pronksi laialdasem levik Euroopas pärast III aastatuhande keskpaika eKr tõi kaasa kiiremaid regionaalseid spetsialiseerumisi vastavalt tootmise, tarbimise ja kaubavahetuse arengule (vt Sherratt 1994). Olulist rolli etendas siin pronksi muutumine üldiseks kaubavahetuse ekvivalendiks. Kui varasematel aegadel sõltus laiemates kaubavahetussüsteemides osalemine nn ühisest kultuurikoodist – kontaktid leidsid aset peamiselt suurte kultuuriühenduste sees, nagu nt kammkeraamika, nõorkeraamika, kellpeekrite kultuur jt, mida iseloomustasid omad spetsiifilised väärtussüsteemid –, siis nüüd muutusid järjest enam võimalikuks regioonidevahelised kaubakontaktid, mis ei sõltunud enam niivõrd ühise kultuurikoodi olemasolust kui just metallide valdamisest. Suuremad kultuurid-ühendused killunesid seetõttu väiksemateks rühmadeks. Viimased võisid üksteisest erineda paljude karakteristikute osas (keraamika, luuesemed, matmisviisid jne), kuid pronksesemete stiili poolest moodustasid nad erinevaid suuri kultuurirühmi vastavalt metallitöö keskuste paiknemisele ja mõjujõule.

Raua kasutuselevõtt ja laialdasem levik tõi endaga kaasa uusi väga olulisi muutusi ühiskondlikes, majanduslikes ja kultuurilistes suhetes. Kagu-Euroopasse jõudsid rauavalmistamise tehnoloogilised oskused II aastatuhande lõpul eKr Väike-Aasiast ning levisid suhteliselt kiiresti, mõnesaja aasta jooksul, Põhjalani välja (nt Snodgrass 1989; Bouzek 1989; Härke 1989; Buck 1989; Hjartner-Holdar 1993). Siiski kestis veel

sajandeid, enne kui Kesk- ja Põhja-Euroopa ühiskonnad siirdusid lõplikult ja täielikult üle rauatootmisel baseeruvale majandusele. Tugeva tõuke selleks andis nn pronksiaegse maailmasüsteemi kokkuvarisemine, mis Kesk- ja Lääne-Euroopas leidis aset u 8. sajandil eKr (nt Bouzek 1989), Põhjalas aga alles I aastatuhande keskpaiku eKr. Mainitud kollapsiga kaasnes tavaliselt asustuse hajumine (varasemate keskuste tühjenemine), hauapanuste kadumine, vähenemine või vähemalt teisenemine kalmetes, samuti mitmed teised muutused materiaalse kultuuri üldpildis. Ühise põhjusena neile arengutendentsidele oli kahtlemata asjaolu, et rauda võidi toota peaaegu kõikjal kohapeal, mistõttu kadus vajadus pronksiajale iseloomulike suhtlus- ja kaubavahetusvõrgustike järele. Seega oli raua omaksvõtmisel mitte üksnes suur majanduslik tähtsus, vaid oluline roll ka ühiskondlike suhete ümberkorraldamisel.

Uueks võimsaks teguriks nii Kesk- kui ka Põhja-Euroopa rahvaste ajaloos kujunes Rooma impeeriumi laienemine I aastatuhande algupoolel pKr kuni Reini ja Doonau jõeni. Sügavad ühiskondlikud, majanduslikud ja kultuurilised muutused ei hõlmanud mitte üksnes *limes*'iga kaitstud ühiskondi, vaid ka kogukondi selle piiri taga, nn vabas Germaanias ja kaugemalgi, kogu *Barbaricum*'is (nt Randsborg 1991). Otsekontaktid Rooma provintsidega, mis vähemal või suuremal määral kutsusid esile teatud struktuurilisi muutusi kohalikes ühiskondades, on arheoloogilises materjalis suhteliselt hästi jälgitavad kuni Lõuna-Skandinaaviani ja Läänemere lõuna- ja kagurannikuni, kaugemale põhja poole liikudes muutuvad tõendid nende sidemete kohta järjest sporaadilisemaks. Rooma rauaaja stabiilsusele majanduse ja kultuuri arengus tegid lõpu algava rahvasterännuaja ühiskondlikud rahutused, mis muutsid küll tundmatuseni Kesk- ja Lääne-Euroopa sotsiaal-poliitilisi süsteeme, kuid jätsid otseselt puutumata kaugemad põhjapoolsed rahvad. Kaudsetest mõjudest ja tagajärgedest ei pääsenud täielikult aga nemadki.